

УДК 811.162.1-112'37:656.612:001.4

О. А. ВОЙЦЕВА

**СЕМАНТИЧНА МОТИВАЦІЯ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ
ПЛАВАЛЬНИХ ЗАСОБІВ У СТАРОПОЛЬСЬКІЙ МОВІ**

Статтю присвячено встановленню номінаційних мотивів, які відображають зовнішньомовні чинники, покладені в основу семантичної мотивації назв плавальних засобів у старопольській мові. Підкреслено, що для найменування спеціальних реалій застосовувалась як пряма номінація, так і вторинна, образна, у процесі якої мало місце вибіркове позначення певних ознак позначуваного об'єкту порівняно з іншими предметами навколишнього світу.

Ключові слова: термінологічна номінація, мотив номінації, назви плавальних засобів, польська мова.

Дослідження семантики спеціальної лексики та її важливої складової — термінології — залишаються в центрі уваги сучасних мовознавців (праці К. Я. Авербуха, О. В. Борнхвальд, М. Д. Голева, С. В. Гринёва-Гриневича, Т. Р. Кияка, В. М. Лейчика, Т. С. Пристайно, В. А. Та-

тарінова, С. Д. Шелова, польських термінологів — Ф. Гру чи, Я. Лукшина, В. Змажера). До не- вирішених ще й досі проблем належить аналіз номінаційних моделей на основі реконструкції етимонів спеціальних слів.

Процеси номінації, як підкреслює О. О. Селіванова, треба вивчати згідно з широким контекстом моделювання свідомості і позасвідомого з урахуванням специфіки породження номінативних одиниць від етапу аперцепції, що включає появу мотиву — «неясного бажання, пов'язаного з наступним застосуванням установки», сенсорно-моторного сприйняття позначуваного, гешталтування як творення індивідуального чуттєвого образу, установки і формування уявлення про позначуване [4, с. 147—152].

Об'єктом нашого дослідження обрано спеціальну лексику на позначення плавальних засобів у старопольській мові, зібрану з лексикографічних праць, досліджень з порівняльно-історичної граматики, лексикології слов'янських мов, термінознавчих розвідок.

Метою статті є виявлення мотивів семантичної мотивації прототермінів на позначення плавальних засобів у старопольській мові.

У добу стихійного розвитку термінології спостерігаємо використання питомої загальноновживаної лексики в функції *прототермінів* (тобто «спеціальних лексем, що виникли і вживались у донаукову добу, а тому називали не поняття, а уявлення про певні реалії») або *передтермінів* («спеціальних мовних одиниць (описових зворотів, словосполучень), що використовувались як терміни для найменування новосформованих понять, але не відповідали усім його конститутивним вимогам») [3, с. 44, 30]. Ці лексичні одиниці позначали виділені свідомістю людини реалії навколишнього світу, напр., *czółno*, *łódź* «човен», *statek wodny*, *naczynie wodne* «судно». Для лінгвіста важливим є те, що інформація, яка зберігається у семантично мотивованих прототермінах, допомагає відновити історію формування понять, пов'язаних із цими реаліями, встановити мотиви номінації. Такими словами є, наприклад, *dlubanka*, *statek*, *okręt*, виявом цілісності яких є інтегральна сема 'плавальний засіб'.

Відомо, що першими плавальними засобами західних слов'ян, на яких вони пересувалися по річках і озерах у X—XII ст., були плоти (*plet*, *plty*), човни, довбанки (<*czółno*, *dlubanka*), з XIII ст. — плоскодонні пороми (*promy*), з XV ст. — насади (*nasady*) «човни, обшиті дошками» [SP 2, s. 219—220, 248; Sł sto 1, 2, s. 115; 10, s. 268—270]. Провідну роль у річковому і морському судноплаванні Польщі протягом XV-XIX ст. відіграють вітрильники (*okręty*, *statki*).

Позначення предметів об'єктивного світу у донаукову добу здійснювалось шляхом прямої номінації. Через конкретну мотиваційну ознаку в лексичному мотиваторі знаходило відображення узагальнене уявлення про реалію; у процесі термінологічної номінації реалізувався перехід до загального, об'єктивованого від часткового, суб'єктивного [2, с. 39]. Разом із тим вибірково виділені мотиваційні ознаки можуть відображатися в процесі вторинної, образної номінації.

Розглянемо зібраний матеріал. Назва праслов'янського походження *plet* *заст.* «скріплені на воді колоди для сплаву», «поміст на воді, плавальна пристань» виводиться дослідниками з псл. **pluti* < **plouti* (**pleuti*) «плисти», *plawati* < *plawiti* «пускати вплав» [КЭСРЯ, с. 343]. О. М. Трубачов вважав, що апелятив **плота* (**pfota*) позначав «водний потік або русло» [5, с. 3—23], що дало змогу віднести його до лексичного гнізда **plъtъ* «пліт, засіб пересування по воді» з подальшими спорідненими словами *plynąc*, *plywam*, рос. *плыть*, *плыву*, знайти мотиваційну ознаку номінації: «процес» (плисти).

П. Я. Черних також наголошував, що лексема *плот* означала «той, що пливе», іє. **plek'~* (: **plek~*), *nc. *pletti* «плести», **pletж* < **plekti* з морфонологічним чергуванням голосних *e / o / нуль звука* (аблаут) [Черных 2, с. 41]. У процесі вторинної номінації утворено низку діхронних синонімів, пор.: *pław* *заст.* «пліт» (XVI—XVII ст.), *spław* *заст.* «поплавець», «пліт» (XVII-XVIII ст.) [Brückner, s. 316; 6, s. 80-82].

У деяких випадках традиційна назва плавального засобу, що існує протягом століть, може зберегти мовну форму, але завдяки технічному прогресу у судноплавній галузі позначати зовсім інший термін. Так, лексема *prom* позначала «пліт для перевезення людей і вантажів з одного берега на інший», «велике плоскодонне судно» (1287 р.), *діал. pram* < ч. *pram* [9, s. 204; 10, s. 289]. Походження назви остаточно не з'ясовано: з гол. *praam*, гот. *faran* «везти», «їхати», двн. *faran*, нім. *farem* «їхати» [Фасмер 4, с. 525; Bańkowski 2, s. 782—783] або < іє. **peг~* **poг~* **peгз-* «переміщати(ся); переводити на іншу сторону; перевозити», псл. **rogmъ* «великий пліт, плоскодонне річкове судно; те, на чому перевозиться; те, що в русі», **perti* «рухатися, їхати» [Borys, s. 483; Черных 2, с. 7]. Якщо прийняти, що у слові реалізовано номінаційний мотив «рухатися, їхати», тоді мотиваційною ознакою, покладеною в основу цієї назви, є «функція» («перевозити» —> «плавальний засіб для перевезення»).

Прозора етимологія з мотиваційними ознаками («дія» (довбати), «матеріал» (дерево) характерна для синонімічних назв архаїчних човнів: *dlubanka* «невелике веслово-вітрильне судно для перевезення збіжжя; шкута», *drewno* «судно; шкута, човен» (1572 р.) [SP XVI w. 6, s. 19, 120].

Одним із найдавніших назв плавальних засобів є похідний субстантив *czółno* «малий човен, видовбаний з одного відземка дерева» з суфіксом *-nъ* < псл. **cľnъ* / **cľno*, іє. **kel* «колоти, бити; рубати, довбати; піднімати (ся), височіти; рости» [ЭССЯ 4, с. 44—45]; іє. **kel-n-*: **kl~n~*, **kel~*: **kele* «піднімати(ся), височіти над чим-небудь» [Черных 2, с. 377]. На ґрунті польської мови внаслідок лехітського прогłosу приголосний [к] перед голосними переднього ряду перейшов у [с], а голосний переднього ряду [e] перед твердим передньоязиковим приголосним — в *ó* (**kьľnъ*, пол. *czeln* > *czółn*). Дисфонія *~ln* у формі орудного відмінка однини (**celo*, **cьľnъ*, **kolěno*) з варіацією суфікса *-n-* / *~m~* на основі аналогії типу *удг*: *udo*, *br'uchъ*: *br'ucho* спричинилася до зміни граматичного роду з чоловічого на середній: *czółn*, стп. *czoln* (1437 р.) > *czółno* [8, s. 81; 1, с. 113–114].

Ф. Славський реконструював етимон зазначеної назви таким чином: «пень дерева» → «видовбаний (або випалений) пенъ дерева» —* «човен» [20, т. 2, s. 139—140]. Мотиваційні ознаки як реальні властивості вказують на матеріал, з якого виготовляли човен (пень дерева), і дію (довбати, випалювати): дерев'яну колоду пускали на воду і згідно з тим, як вона плавала, завершували процес виготовлення човна — видовбували або випалювали у колоді отвір. Вони свідчать про давність реального плану обробки дерева людиною. Семантична мотивація дає можливість простежити зв'язок з мотивами номінації і встановити мотиваційні ознаки — «пень дерева» → «човен, видовбаний з пня дерева; однодеревка, довбанка».

Подібні мотиваційні ознаки («пень дерева» → «човен, видовбаний з пня дерева») зафіксовано в слові *łódź*, стп. *łodziqā* < псл. **oldĭ* / *lodъ*, **oldh~iyā* «човен, видовбаний з пня», **oldh~o-s* «пустий усередині, видовбаний», *-ol-* > *-lo-* [Knapski 1, s. 367; SP XVI w. 12, s. 555] або зі шв. *älla*, дан. *aalde*, *olde* «корито», норв. *olda*, діал. *olle* «велике корито» [Черных 1, с. 463; Фасмер 2, с. 448].

Численні спроби вчених з'ясувати етимологічні зв'язки та морфологічну структуру одного з найпоширеніших прототермінів на території Славії *korab* «плавальний засіб, корабель», *поет.*, *уроч.* «човен, корабель» (з 1237 р.), «ящик, скриня; Ноїв ковчег» (XV ст.) не призвели до остаточного результату з причини раннього походження слова і у зв'язку з відсутністю достовірних джерел.

Етимологи запропонували дві протилежні гіпотези. Згідно з першою, слово є запозиченням з грецької мови; за другою, це найменування є питомим, праслов'янським « псл. **(s)karuba* «шкаралупа, кора», **korabjb* / *korabъ*, **[karabjъ]* «судно, корабель; великий човен», іє. **(s)ker-* «різати, рубати; відділяти», пол. *krobia* «плетена посудина, кошик» (XIV ст.) [Bańkowski 1, s. 796] [Brückner, s. 256; Фасмер 2, с. 321; Sławski 2, s. 473; 6, s. 385]. Якщо визнати вірогідною другу точку зору, тоді мотиваційною ознакою, що знайшла відбиття в лексичному мотиваторі номінації *korab*, є «дія» (плести), що вказує на спосіб виготовлення (плетений посуд), оскільки первинні слов'янські судна виготовлялися і таким шляхом.

Мотиваційні ознаки похідних прототермінів з прозорою мотивацією *dub as* «човен для перевезення вантажів» < рос. *дубас*, псл. **dębasъ* «предмет, видовбаний з відземка дуба», «човен, корито»; *~u* з'явилося, ймовірно, під впливом народної етимології), *dlubas* «товарний човен; невелике однощоглове або двощоглове товарне судно», *dlubasek*, *dziubas*, *dombaza* «невелике річкове веслово-вітрильне судно, призначене для сплаву збіжжя» (XVI ст.) [SP 4, s. 171—172; SP XVI w. 6, s. 120; 9, s. 198] також свідчать про матеріал і спосіб виготовлення первісних плавальних засобів.

Вторинна номінація (метонімічне перенесення за суміжністю за моделлю «сировина» (дерево) → «виріб» («човен») знайшла відображення у семантиці слова *dqb dial.* «великий човен, видовбаний із суцільного дерева» < укр. *діал. дуб* < псл. **dombros* «дерево», **dqbъ*, іє. *dhumbros*: *dhumbhos* «темний, задимлений» [Boryś, s. 110] або < тур. *tombas* «річковий човен», «понтон», «буй, бакен» [ЕСУМ 2, с. 138; Фасмер 1, с. 548]. Метафоризація лягла в основу семантики слова *k o z a* «невелике веслове річкове судно без щогли» (1640 р.). Візуальним номінаційним мотивом є «вивернутий ніс плавального засобу».

У старопольській мові функціонували такі похідні назви, як *nasad dial.* «старовинне плоскодонне судно з насадженими бортами», *dial.* «весловий човен з двома рядами» (XV—XVIII ст.), *strug (a)*, *struck* «плоскодонне веслове судно, струг; пліт; невелика галера»

псл. **strugb* / *struga* «човен», іє. **streu* «плисти», **strzgati* (*strużq*) «стругати» або іє. **streu~* / *sru-* «текти», псл. **ostrovb*, *struja* «струміль» [SP XVI w. 16, s. 380]. Обидва етимони цих слів, імовірно, реалізують мотиваційні ознаки, пов'язані зі способом виготовлення плавальних засобів: «насаджувати» (борт плавального засобу), «стругати».

Девербатив *okręť*, вперше зафіксований у 1500 р., *заст.* «плетений човен, вітрильне або веслове судно», «велике морське судно» < кашуб. *woekrąť* «корабель», *okrąth*, псл. *dial.* **obkręfo*, **okręh* «щось плетене; плетений посуд», **o(b)kręćiti* «окрутити» або **kręćiti* «крутити» з префіксом *o-* (*ob~*), *kręćić* «крутити»; *okrętek* / *okręćik* «невеликий корабель» [Brückner, s. 377—378; Boryś, s. 388] утворено шляхом втрати флексії інфінітиву. У мотиваторі номінації знайшов відображення зв'язок з мотивуючим дієсловом **o(b)kręćiti* «окрутити». Внаслідок кау-

зальної суміжності лексема, яка позначала дію («крутити, плести»), стала позначати результат дії («плавальний засіб»).

Звуження семантики спостерігаємо у полісемічній в XV—XVI ст. лексемі праслов'янського походження *statek* «майно, скарб»; *statki* «домашній посуд»; «постійність, розважливість» < псл. *dial.* **statek* «порядок», «нерухомість, скарб», **stati* «стати, затриматися, підвестися» (первинне значення «те, що стоїть») [Boгуś, s. 576]. В основі вторинної номінації {*statek wodny* «плавальний засіб», 1600 р.) покладено кілька мотивуючих ознак: подібність за формою («посудина, в якій щось зберігається»), за функцією («плавати по воді»), зумовлені побутовим досвідом [7, s. 381]. У сучасній польській мові всі інші значення розглянутої назви, крім спеціального («плавальний засіб, велика інженерна плавальна споруда, яка пересувається по воді, під водою або над поверхнею води, призначена для перевезення людей та вантажів») [WSPP, s. 1102], є застарілими.

Таким чином, номінація плавальних засобів у старопольській мові здійснювалась за основними номінаційними мотивами, втіленими у таких мотиваційних ознаках: «процес» — «плисти» (*plet*); «дія» — «довбати», «стругати» (*czółno, długi, strug*), «плести» {*okręty*, «функція» — «перевозити» {*prom, statek*}; «реляція» — «дерев'яний» {*komięga, drewno*}; «форма» — «загнутий» {*koza*}).

Перспективи дослідження вбачаємо в зіставному вивченні семантики найдавніших прототермінів на позначення плавальних засобів у слов'янських мовах для виявлення подібних і відмінних мотивів номінації з подальшим розглядом динамічних змін у їхній лексичній структурі.

1. Ананьева Я. Е. История и диалектология польского языка. — 2-е изд., испр. / Н. Е. Ананьева. — М.: Изд-во УРСС, 2004. — 304 с.
2. Володина М. Я. Термин как средство специальной информации / М. Н. Володина. — М.: Изд-во МГУ, 1996. — 80 с.
3. Гринёв-Гриневич С. В. Терминоведение : [учеб. пособие] / С. В. Гринёв-Гриневич. — М.: ИЦ Академия, 2008. — 304 с.
4. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля, 2008. — 712 с.
5. Трубачёв О. Я. Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода / О. Н. Трубачёв // Этимология 1991—1993. — М.: Наука, 1994. — С. 3—23.
6. Brocki Z. Morze na oku. Historyjek z życia terminów morskich : Zb. 2 / Z. Brocki. — Gdynia : Wyd-wo Morskie, 1964. — 227 s.
7. Brocki Z. Kilka dodatków do okrętu / Z. Brocki // Język polski. — 1967. — № 5. — S. 379—386.
8. Klemensiewicz Z. Gramatyka historyczna języka polskiego. — 3 wyd. / Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawinski, S. Urbańczyk. — Warszawa : PWN, 1965. — 596 s.
9. Łuczyński E. Staropolskie słownictwo związane z żegluga XV i XVI w. / E. Łuczyński. — Gdańsk : Wyd-wo Morskie, 1986. — 255 s.
10. Ōzdzyński J. Morska wspólnota kulturowa w świetle faktów językowych. Morfologia zapożyczeń w polskim słownictwie flisackim i żeglarskim / J. Ōzdzyński // Prace monograficzne. — Kraków. — 1989. — T. 105. — 376 s.

* * *

11. ЕСУМ—Етимологічний словник української мови : в 7 т. / ред. О. С. Мельничук [та ін.]; АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К.: Наук. думка, 1982—2006.
12. КЭСРЯ — Шанский Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка / Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская / ред. С. Г. Бархударов. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Просвещение, 1971. — 542 с.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер; ред. Б. А. Ларин; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёв]. — М.: Прогресс, 1986—1987.
14. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. — 3-е изд., стереотип. / П. Я. Черных. — М.: Русский язык, 1999.
15. ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / общ. ред. О. Н. Трубачёва; РАН, Ин-т русского языка. — М.: Наука, 1974—2009.
16. Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego: w 2 t. / A. Bańkowski. — Warszawa : PWN, 2000.
17. Boryś W. Słowni* etymologiczny języka polskiego / W. Boryś. — Kraków: Wyd-wo Literackie, 2005. — 861 s.
18. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. — Wyd. I. — Kraków : Krakowska Spółka Wydawnicza, 1927; reprint, wyd. IX. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 2000. — 808 s.
19. Knapski G. Thesaurus Polonolatinograecus seu Promptuarium Latinae et Graecae... — ed. 2. [Електронний ресурс] / G. Knapski. — Kraków : Fr. Cezary 1643—1644. — T. I : Polonolatinograecus..., Kraków 1643 // Słownik Knapskiego. T. I i II. Wydanie elektroniczne DjVuLibre. — Режим доступу : <http://www.mimuw.edu.pl/polszczyzna/> Knapski / Knapski Dj Vu/.
20. Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego : w 5 t. / F. Sławski. — Kraków : Nakładem Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego, 1952—1965.
21. Sł stp — Słownik Staropolski : w 11 t. / [kom. red. : K. Nitsch — przew., Z. Klemensiewicz, J. Safarewicz, red. nac. S. Urbańczyk; od 9 t. [kom. red.: S. Urbańczyk — red. nac. J. Safarewicz, W. Kuraszkiewicz] ; PAN; od 10 t. Instytut Języka Polskiego PAN. — Warszawa : [Wrocław] : Zakład im. Ossolińskich ; Wyd-wo PAN, 1953—2002.
22. SP — Słownik Prasłowiański / red. F. Sławski. — Wrocław etc. : PAN, 1974—2001.
23. SP XVI w. — Słownik polszczyzny XVI wieku : w 34 t. / kom. red. : S. Bąk [et al.]; od 5 t. red. nac. Maria Renata Mayenowa. — Wrocław etc.: Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, 1966—2002.
24. WSPP — Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN / red. nauk. A. Markowski. — Warszawa: PWN, 2004. — 1708 s.

О. А. Войцева

СЕМАНТИЧЕСКАЯ МОТИВАЦИЯ ЛЕКСИКИ, ОБОЗНАЧАЮЩЕЙ ПЛАВАТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА В СТАРОПОЛЬСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена анализу номинационных мотивов, которые отображают экстралингвистические факторы, находящиеся в основе семантической мотивации названий плавательных средств в старопольском языке. Для номинации специальных реалий использовалась как прямая, так и вторичная, образная номинация, в процессе которой происходит выборочное обозначение определённых признаков обозначаемого объекта по отношению к другим предметам окружающего мира.

Ключевые слова: терминологическая номинация, мотив номинации, названия плавательных средств, польский язык.

O. A. Voytseva

SEMANTIC MOTIVATION OF LEXICON DENOTING FLOATING FACILITIES IN OLD POLISH LANGUAGE

The article is dedicated to the establishment of nomination motives reflecting the external language reasons used as a basis of semantic motivation names of floating facilities in Old Polish language. Emphasized that for the naming of special realities as a direct nomination was used, and the secondary, figurative, during which there has been a selective designation of certain characteristics of the point of interest in comparison with other subjects of the world.

Key words : terminological nominations, motive of nomination, names of floating facilities, the Polish language.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2013 р.